

görög ráció, (logosz) a görög gondolat emelkedett földöntuli magasságokba és azonosult a világ lényegével: a szeretet Istenével.

Jánosnál az üdv is az ismeretből származik: »*Ez pedig az örökélet, hogy megismerjenek téged, az egyedül igaz Istent és akit elküldtél, a Jézus Krisztust.*« Ez a jánosi teológia középponti gondolata. Ebből a felfogásból hiányzik az engesztelő véres áldozat gondolata s épen ezt a hiányt volt hivatva pótolni a jánosi iskolából származó másik író, aki az általa írt első u. n. jánosi levélbe három helyen (1. rész 7. v., 2. rész 2. v., 4. rész 10. v.) szötte be a páli engesztelő áldozat gondolatát, de ez onnan teljesen kikiváncoszik, mint össze nem illő, a levél egyéb részeivel. Ez a beillesztés már a páli felfogáshoz csatlakozott egyházi hatalom rosszálásának eredménye, amely nem jó szemmel nézte a görög-keresztény típus érvényesülését és így a jánosi iskola igyekezett magát úgy feltüntetni, mint amely szintén a páli alapokon nyugszik.

Ugy gondoljuk, hogy a különböző keresztény típusok elemzését még tovább folytathatnók, hiszen azt teljesen kimeríteni sohasem lehetne, azonban nekünk meg kell elégednünk annyival, amennyi szorosán a mi tárgyalásunkhoz tartozik, amiért ezt az egész hosszadalmas előtanulmányt elvégeztük. Szem nem más, mint Dávid Ferencnek, a magyar unitarizmus atyjának a lelki megrajzolása azokkal az eszközökkel, amelyeket épen e megelőző tanulmány során nyertünk. Épen ebben a részben várakozik ránk a feladat, hogy kimutassuk, mennyire elhibázott az a kép, amelyet róla különböző neves írók alkottak s amely még — sajnos — az unitárius egyházban is elterjedt a XIX. században. Ez a század mindent jól tudhatott, csak egyet nem: a vallásos lélek mélységeibe behatolni. S így természetesen Dávid Ferenc alakját sem mérhette fel, bármennyire erősítette is, hogy Dávid épen csak hozzája illik, épen csak az ő számára prédikált s épen csak ő tudja megérteni. Ennek épen az ellenkezője az igaz.

IV.

A XVI. század egyike a történelem legérdekesebb és legtermékenyebb korszakainak. Aligha van párja az emberiség életében s még a bonyolult újkori századok sem tudnak felmutatni olyan lelki összetettséget, mint a XVI. század. Itt ugyanis két világ született meg, amely egymásnak nemhogy kiegészítője, de gyökeres ellentéte

volt. Az egyik világ volt az ujkori immanens jellegű kultúra, amely az ókori latin-görög filozófia és művészet felújításából született meg. A másik pedig egy új transzcendens jellegű lelki kultúra, amely a Biblia felfedezéséből táplálkozott.

A két világ egymásnak szellemi ellensége volt. Luther szivből gyűlölte a renaissance-ot s ebben a vallásos ember ösztönössége vezette s ez az ösztön nem csalt. Ugyanigy a szemben álló irány, a görög-latin humanizmus végül is a XVIII. század felvilágosodásához vezetett, amely a vallást ősi ellenségének tartotta. Ne téveszsen meg bennünket az a hiedelem, hogy minden u. n. felvilágosodás *csak* a babonát, *csak* a sötétséget és *csak* a megátalkodott tanbeli maradiságot gyűlöli; a felvilágosodás kiirtani igyekszik *minden* vallást, bármily egyszerű és igaz legyen az, ha a vallás a világot meghaladó, az embert felülmuló metafizikai valóságokra mutat rá. Ez a magatartás következik abból az alaptényből, hogy minden felvilágosodás teoretikus jellegű, amely az élet mélyebb érzései és követelményei előtt értelmetlenül áll, azokat az emberi életből mint fölöslegeseket és veszélyeseket eltüntetni igyekszik. A felvilágosodás racionalizmusa sohasem éri fel „ésszel“, hogy mi szükség van az embervilágot meghaladó istenségre, amikor oly szépen el lehet kormányozni az emberiséget puszta etikai elvekkel, józan tiszta erkölcsösséggel és bölcs törvényekkel is. A felvilágosodás emberei csonka lelkűek, hiányzik belőlük a „metafizikai ösztön“ s enélkül a vallást megérteni teljes lehetetlenség. Ez az immanens kultúra az ujkor századainak előrehaladtával mind erősebb lett s erejének tudatában a vallásost elnyomni igyekezett, ami a XIX. század közepére sikerült is. Csupán néhány tiltakozás hangzott el e zsarnokság ellen s e tiltakozók között mindenesetre a legnagyobbak voltak az amerikai *Channing* s az angol *Martineau*. Mind a ketten az unitárius vallásos felfogás képviselői.

Eszerint a XVI. században született új transzcendens jellegű világnézet nem haladt párhuzamosan az immanens jellegű kultúrával, hanem ellenkezőleg, erejében folyton csökkent. A XVI. század vallásossága azért volt új, mert rámutatott a vallási élet leggazdagabb forrására: a Bibliára. Az egész mozgalmaknak az a legnagyobb érdeme, hogy megvetette az alapját egy új élmény lehetőségének, amely sokkal gazdagabb, mint, amit a középkori egyház nyújthatott, mivel annak szertartási formái és szépségei összehason-

lithatatlanul szegényebbek a szentírásnak az emberi lélekre gyakorolt sugallatainál és megrázó szépségeinél.

A XVI. század egy olyan forrását nyitotta meg a vallásos élménynek és a felsőbb inspirációnak, amely újabb és újabb évezredekre képes kielégíteni az emberi lelket, de sokkal magasabb színvonalon, mint az elmúlt középkor tette. Mégis e magasba lendülés helyett mit látunk? Épen azt, hogy ez az új vallásos szellem egy átmeneti időre (XVIII—XIX. század) teljesen aláhanyatlik, a Bibliát mind ritkábban olvassák s végül mint elavult könyvet a poros mesztergerendákra teszik. De ez nem a halálát jelenti az új szellemnek, hanem csak időleges győzelmét az immanens jellegű újkori kultúrának. A XX. század teszi meg az első lépéseket egy új középkor, egy új transzcendens világnézet feltámasztásához, amely világnézetnek középpontja ismét az evangélium lesz az elkövetkező századokban. S ezek a jövő századok a XVI. századra fognak hivatkozni, mint szülőanyjukra. Nem a római egyházi felfogás külsőségeire, hanem a reformátorok szivből jövő mély vallásosságára, amely sokkal inkább illik az új középkorhoz, mint az a régi, amelynél egy fokkal magasabbra lép az új vallásosság.

A XVI. század szülötte Dávid Ferenc, vajjonszázadának melyik irányához csatlakozott? *Egész élete, küzködése, tanulása, érdeklődésiránya mind azt mutatják, hogy a Bibliát felfedező vallásossághoz.* Dávid törekvéseinek lényege ez: minél közelebb lépni a Bibliához. S miért akar teljesen tisztába jönni a szentkönyvvel? Mert alapmeggyőződése, hogy a szentkönyvben mindent meg lehet találni, amire egy vallásos embernek szüksége van. „Mindenekelőtte helyen kell ezt hagynunk, hogy semmi emberi szerzések és semminemű következtetések nem szükségesek az idvességre, — mert valami szükség az idvességre, minden befoglaltatott a próféták és az apostolok írásaiban bőségesen.“¹ Egy más helyen így ír: „Elég a mi üdvösségünk utjának megkeresésére a próféták, evangélisták és az apostolok írása. Gyönyörűséges és mennyei étel az evangélium a hiveknek szivekben, kihez ha valaki hozzáteszen valamit, méreggé válik az mindjárt. Mert a testi emberek csak testi dologban bölcselkedhetnek a Krisztus nélkül és az ő tanítványai nélkül.“² A Biblia

¹ Dávid F.: Rövid magyarázat Pij. lap.

² Dávid F.: i. m. C. lap.

világa iránt érzett rajongása magyarázza, hogy az ő korában a Bibliát nála senki jobban nem ismerte. S ezzel szemben kevesen voltak még, akik nála jobban ostromolták volna a bölcsészeket, a dogmákat faragó teológusokat, akiket egyszerűen csak „szofisták“-nak címzett s megvetését és gunyját irántuk mindig megmutatta. Stanca-
róval folytatott vitájából már idéztem azt a részt, amelyben helyteleníti, hogy a hit dolgaiban emberi észre, bölcsek vélekedésére támaszkodjunk. De vannak ennél lényegesebb helyek is, ahol a „szofistákkal“ szembehelyezkedik. „Hát nem oly dolog, hogy végére nem mehetünk, (t. i. Jézus Krisztus megismerésének) csak kövessük az írást és a prófétákat, ne kövessük a filozofusokat, kik okot adtak Istentől elszakadásra és pogányokhoz hajlásra (!) és annyira mentek, hogy inkább fogott náluk az okosságnak bölcsessége, hogy nem mint az Istennek tiszta és együgyü (egyszerü) igaz igéje.“¹ Más alkalommal így kiállt fel gunyosan: „Platónak és Aristotelesnek való az essentia és hypostasis, mind az állatot és mind a személyt onnan vették“² S ismét csak a szentírást fedezi fel, mint igazi tekintélyt a világi hagyománnyal szemben: „le kell tenni minden egyéb-féle hiteknek, conciliumoknak és e világi doktoroknak méltóságokat (tekintélyüket), hogy csak az Istennek tiszta igéjének higgyenek minden népek és abban való hittel megelégedjenek“³ És így folytathatnók oldalakon keresztül az idézeteket, amelyek mind azt mutatják, hogy Dávid Ferenc teljesen ahhoz a szellemi irányzathoz tartozott, amely a Bibliát akarta az emberi lélek középpontjába állítani. Vagyis az új vallásosság hőse volt, nem pedig a felvilágosodásé, amely a szofisták tudománya minden időben.

A Biblia világának felfedezésére egy léleknek keserves gyötrelme adta meg az alkalmat. Ez a lélek Luther volt. Ő nem azzal indult el reformátori pályájára, hogy ismét felmutatja a világnak a Bibliát, hanem egy egyéni gyötrelme vezette őt vissza a Bibliához. Ez a belső kín csak egy kérdés körül forgott: a bűnös ember hogy talál kegyelmes Istent. Hogyan igazul meg a földi ember, aki maga erejéből sohasem tud igazságra jutni? S mivel erre a kérdésre a középkori egyház nem tudott felelni, ezért nyult hozzá a Bibliához,

¹ Dávid F.: Prédikációknak első része. Krisztus X. prédikáció.

² Dávid F.: i. m. Isten V. prédikáció.

³ Dávid F.: Rövid magyarázat Eijj-t követő iv.

amely feleletet tudott adni. Luthert egy nagy belső nyugtalanság kinozta, amely rendithetetlen nyugalommá változott át a hitből való megigazulás gondolatának felfedezése után.

Dávid Ferencet is egy nagy belső nyugtalanság kinozza, de az más jellegű, mint Lutheré. Luther problémája azonos volt Páléval; a megoldásnak is azonosnak kellett lenni. Pál, Luther, Bunyan, Kierkegaard a boldogtalan istenszerelmesek csoportjába tartoznak, akik Isten távolságát soká érzik és még akkor is, — amikor végre boldog közösségre jutnak vele, korábbi boldogtalanságuk szinezi egész életfelfogásukat. Ez a boldogtalanság, ennek mélysége, érzelmessége, küzködése sokkal szinesebb, mint a boldog birtoklók csendes, de egyben mély istenközössége.

Ehhez az utóbbi fajtához tartozott János evangélista és Dávid Ferenc. Ez a fajta ritkább, mert a mélyen gondolkodók közül kerül ki. Dávidnak a Bibliával szemben a problémája a következő: Az bizonyos, hogy a Biblia tartalmazza az isteni igazságot, de hogyan tudok én ehhez eljutni, mikor utamat állják a zsinatok, az egyházatyák stb. határozatai. A Biblia egyszerű világa, egyszerű igazságai egy irtózatossá váló törmelékhalom alá vannak borítva; hogy ássom le magamat annak mélységéig, ahol a Biblia igaz értelme rejtve van. Pedig ez az élet értelme. Össze nem lehet számlálni, annyi helyen idézi Dávid János evangélistának ezt a mondását: „Az pedig az örökélet, hogy megismerjenek téged az egyedül igaz Istent és akit elküldöttél, a Jézus Krisztust.” (János 17. rész 3. v.) Az Isten megismerése a Biblia világán keresztül: ez volt Dávid Ferenc fő kérdése, mint ahogy Jánost is folyton az lelkesítette, hogy a sötétségből a világosságra lépett, a görög filozofia idejét múlt tanaitól a világ igazi értelmének (logoszának) felismerésére eljuthatott. Hogy ez Jánosnál könnyen vagy nehezen ment-e, arról János sohasem beszélt, nem úgy mint Pál, aki folyton saját lelki küzdelmeiről ír. János tárgyhoz ragaszkodóbb, énjét szemérmesen rejti; neki is lehetnek ifjúkori tévelygései a keleti görög tanok és vallási rendszerek utvesztőiben, de végre is világosságra jutott s most Isten lelkétől áthatva, szemérmesen Jézusra függesztve, boldog ámulatban ül és néz az ő Urára, Istenére és annak fiára, akiben mint tükörképben mindig láthatja, mindig szemlélheti a Mennyei Urát, a Szeretet Istent. Mi csak a csendes megelégedett isten-misztikust látjuk Jánosban, aki elleplezte önmagát, de akinek szintén meg kellett a maga küzdelmei,

ha nem is olyan forrók és olyan robbanásig feszülők, mint amilyenek a Páléi voltak.

Dávid Ferenc lelki alkata ugyanolyan volt, mint Jánosé. Belső küzdelmeiről sohasem beszélt, az mindig csak belül zajlott le. Csak élete története mutatja, hogy a főprobléma felvetődése és annak megoldása között elég hosszú idő telt el. Teljes huszonöt esztendőbe, ha nem többbe került, míg feleletet tudott adni a belül zaklató nyugtalanító kérdésre: Mi a Biblia és főleg az evangélium igazság tartalma? Hogyan juthatok el Istennek zavartalan szemlélésére? Azt mondaná valaki, hogy ez a problémavetés teljesen elméleti és nem gyakorlati, mint Lutheré. Ez az a pont, amelyet oly sokszor félreismernek Dávidban s őt teoretikusnak kiáltják ki. Ez a vád azonban teljesen értelmetlenné válik, ha meggondoljuk, hogy a *Biblia igazságai mind életigazságok* és Dávid a Biblia igazságain kívül soha mást nem keresett. És ez a vád teljesen összeomlik, ha meghalljuk Dávidnak mélyből törő felkiáltását, a szentháromsággal kapcsolatban: „Ily kétes istenekhez nem tudok imádkozni“ szakad fel szívéből a gyakorlati ember egész önigazolása. Mert lelkének semmit sem ér az egész háromságkonstrukció, mert nem tudja szent harmóniával betölteni életét, ezért nyugtalanítja s nem is talál addig nyugtot, míg fel nem ismeri, hogy az ő lelke számára értéket csak az egy istenség jelent, melyet viszont a Bibliában keres és talál meg. A belső nyugtalanság őt is, mint Luthert a Biblia felé üzi s ott találják meg mind a ketten a feleletet; de a nyugtalanságuk oka különböző problémakörre vonatkozik. Luther a vallási életnek s a vallási igazságoknak csak egy kisebb részével kapcsolatban érezte a zaklató kint, a megoldatlanságot, t. i. a megigazulás s a vele összefüggő kérdésekkel kapcsolatban. Ezzel szemben Dávid az *egész vallási igazságkörre, az összes evangéliumi értékekre nézve nagy és fojtó nyugtalanságban élt*: érezte valamilyen ösztönös mélységgel, hogy az egész evangélium el van temetve a zsinati határozatok tömkelegével s amíg azt onnan ki nem szabadítják, addig az Istent szerető, az evangéliumot kereső lélek nyugalmat sohasem fog találni. A gondolat merészségével, a homályos ösztön biztatásaival szemben tusakodott a multhoz való ragaszkodás, a teoretikus könnyedség hiánya s az a bizonytalanság, amely minden nagy lelket átjár, amikor saját magával szemben kétségesskedik s azt kérdezi önmagától: hát mindenki rosszul lát

s csak én látok helyesen. És nem meri rámondani a megváltó igent.

A fiatal katolikus paptól a luteránus plébánoson, püspökön, majd kálvinista lelkészen és pöspökön keresztül egy egyenes ut vezet 1565-ig, amikor a keresés izgalmait és gyötrő nyugtalanságait egy boldog bizonyosság váltotta fel: *Servetó könyvei* felszabadították az addig elnyomott s csak részben érvényesült hatalmas belső ösztönt s az frissen tört fel s hozta létre a megnyilatkozásnak vége láthatatlan boldog áradatát. Dávid Ferenc életének *egyetlen, sorsdöntő, igaz fordulata* 1565-ben következett be, amikor kiteljesedett az ő életének igazi értelme, amelynek szolgálatára ő e földre küldetett. S ezt a fordulatot annak köszönhette, hogy az isteni gondviselés eljuttatta hozzá Servetó Mihály spanyol hitujító munkáit, amelyeknek olvasása közben élte át Dávid azt a nagy élményt, amely valósággal másodszor szülte őt e világra s ebből az ujjászületésből az addig meglehetősen szürke egyéniség fönix madárként kelt uj életre, hogy messze hangzó szavával hirdessen egy új életformát, egy új élménysorozatot, egy ujonnan értékelt, evangéliumi érzésvilágot a későbbi nemzedékeknek.

Mint Luthernek Staupitz, úgy Dávid Ferencnek Servetó Mihály lett az üdvösségre vezérlő kalauza. A nagyenyedi zsinat után (1564 ápr. 8—10.) adhatta át Blandrata Dávidnak Servetó által irt könyveket tanulmányozás végett s a Restitutio Christianismi olvasása váltotta ki Dávidból a felszabadulás, az igazságra való rábukkanás diadalmas érzését, amely végre megszüntette az eddigi bizonytalanságot, a le nem zártság, a ki nem elégitettségek kínos nyugtalanságát. Most már tudta és érezte, hogy amit annyi éven át keresett, megtalálta. A spanyol orvos felnyitotta szeméit és most már a Biblia hét pecséttel lezárt világa, mint egy lelki tündérország nyílt meg előtte. 1564 előtt Dávid Ferenc alig irt valamit s amit irt, az is csak egészen csekély jelentőségű dogmatikus védőirat volt, amelynek tárgya az Urvacsora mibenléte körül forgott.

1565 után egyszerre sebesen zúgó szél tölti be Dávid Ferenc lelkét, amelyből egymásután pattannak ki a tüzesebbnél tüzesebb szikrák, egy mélyen megindult vallásos lélek hatalmas tanubizonyosságai. A lelkesültség, a szárnyalás, az eget verdeső pátoasz, az odaadó hit, a gyermekies bizalom mind-mind azt mutatják, hogy itt *az érzelemvilágnak olyan felindulásával állunk szemben*, amely

csak egy nagy lelki eseménynek, egy megtérésszerű hirtelen, de egyben régen készülődő fordulatnak eredménye lehet. Csak el kell olvasni a „Rövid Magyarázat“ második részét, hogy az ember Dávid élményének lenyűgöző bűvölete alá kerüljön. Ez a könyv 1567-ben jelent meg, vagyis az élmény megtörténte után nem sokkal később. Itt frissen kapja az olvasó egy nagy lélek érzelmi tűzének lohogását háromszázötven év távolságán keresztül. Boldog felfedezés, ujjongó öneszmélés, rajongó harsogás ez a fejezet arról a nagy igazságról, hogy egy lélek teljesen rátalált az üdvösségre, amely számára az evangélium egyszerűségének felismerésében áll. Micsoda érzelemskála, micsoda felfelé lendülés, milyen hit és meggyőződés sugárzik ma is e sorokból! A prófétai elhívottság, Isten által való kiválasztottság tudata, mint valami hatalmas orgona zug e sorokban úgy, hogy az olvasón az Isten közelségének szent borzalma és boldog önkivülete hullámszik át, ha megérvő és megértő lélekkel merül bele a könyv olvasásába. Nem az egykoru írók tulzó vagy becsmérő leírásaiból kell megfesteni Dávid lelki képét, hanem saját írásaiból, mint amelyek a leghatalmasabb tanubizonyságai egy lélek mivoltának! S aki ezekbe azzal a „megértéssel“ néz bele, amely egyedül képesít a történelem alakjainak igazi újraélésére (Dilthey), az sohasem fog eltévedni a hizelgők és ellenségek által adott leírások kétes értékű területein.

S ha már most ismerjük azt a tényt, hogy a „megtérés“-szerű jelenségek érzelmi viharai és tette sarkalló belső ösztönzései a leghevesebbek épen az után a pillanat után, amelyben a megtérés, a rábukkanás jelensége a tudatot alulról áttörte, akkor megérthetjük azt is, hogy Dávid Ferenc nagy és igazán jelentős munkái 1571-ig mind megjelentek s ezekben Dávid egész hitrendszere benne foglaltatik. 1571 után Dávid nem irt, mert nézeteit addig teljesen kifejtette s már csak önmagát ismételhette volna. A „megtérés lázában“ megírta mindazt, ami az ő életének értelmet adott. Hogy 1571 után cenzura volt, az nem lett volna akadály az írásban. Mások is irtak sokkal veszedelmesebb körülmények közt könyveket s titokban vagy külföldön Dávid is kinyomathatta volna azokat, vagy akár kéziratban hagyhatta volna, de Dávid nem irt, mert nem volt rá többé szüksége. A „megtérés“ viharai lecsendesültek s Dávid egy Istenre talált, boldog öreg ember csendes napjait készült élni egyetértésben az ő Bibliájával és a néki adott nyájjal: prédikátoraival és hiveivel.

Már most nézzük, hogy mi volt ennek az ujjászületett, istenes léleknek belső tartalma. Ha ezt írásaiból megismerjük, elénk fog tárulni a XVI. századnak egyik legmélyebb vallásos lelkülete.

Egyesek Dávid alakját a felvilágosodás racionalizmusával¹, mások az ujkori, szabadságra törő, az ént hangsúlyozó immanens misztikával² hozzák kapcsolatba, pedig ezekhez Dávidnak, ha írásait megvizsgáljuk, semmi köze sincs. Dávid tipusa annak a vallásos embernek, amelyet Heiler „evangéliumnak“, Spranger dualistának nevezett el. Amennyiben a misztika vonásai felfedezhetők benne, ebben sem jár merőben más utakon, mint evangéliumi mesterei. A transzcendens misztikával az evangéliumi ember mindig rokonságot tartott s János istenmisztikája nagyszerűen kiérezhető Dávid egyéniségéből is. A világnak egységes felfogása s mögötte az abszolút Egynek megpillantása, szintén az istenmisztika jelenlétének biztos jele. Másik mestere Servetó sokat tanulhatott a korabeli természetmisztikától is (hiszen természettudós volt), de azt mindig összhangba hozta evangéliumi valláosságával.

Az evangéliumi ember leginkább abban a felfogásban nyilatkozik meg, amelyet a Biblia ismereti értékéről táplál Dávid Ferenc. Ő ugyanis meg volt győződve mindig, hogy a vallási ismeret: „a kinyilatkoztatás“ több, mint a pusztán emberi ismeret. Meg volt győződve róla, hogy az az állásfoglalás, vagy az a megérzés, amely a világ dolgai mögött az élő Istent fedezi fel s az emberi életet is az Isten kezébe helyezi, ez a meglátás nem a mi művünk, hanem felülről adatik nekünk. De ennek a felülről való megajándékozásnak minden ember életében újra meg kell történnie, vagyis az evangélium csodájának, a Szentlélek kitöltésének újból és újból ismétlődnie kell. A hit az Isten ajándéka, azt nem mi szerezzük, hanem kapjuk, tehát rajtunk felül álló, magasabb valami. Ez a felülről történő megragadás a legnagyobb mértékben jelentkezett Jézus Krisztusban s ezért az evangélium a legvilágosabb tükre a legnagyobb tudománynak: a hitnek. Ezért kell visszatérnünk az evangélium egyszerűségéhez, hogy annak szemlélete által nekünk is megadassék a felülről jövő ajándék. Ennek legnagyobb akadálya Dávid szerint az Antikrisztus,³ aki megfosztja az embert az isteni ajándéktól. „De lássuk meg, mit

¹ Thieneman: Mohács és Erasmus.

² Szerb Antal: A magyar irodalom története 65 l.

³ Antikrisztus alatt a pápát s az igaz tudomány ellenségeit érti.

cselekedett legyen az Antikrisztusa szentírásban is, mely csak a Szentlélektől irattatott meg és az anyaszentegyháznak úgy hagyattatott, hogy csak annak higgyen és önmagát azzal vigasztalja, hátravetvén minden lelkeket és tanítómestereket, kik ennek ellene vagynak. Mely írásban való tudományánál aki egyebet hirdetend, átkozott legyen, amint szent Pál mondja. Az Antikrisztus pedig mintha ezt a tudományt meg akarná erősségében tartani, hogy már (mintegy) nagyobb, világosságnak okáért, hozzá adá a szófistákat, conciliumokat, azokban való végezéseket és egyébféle sok emberi szerzéseket, kikkel az igaz írásnak méltóságát meghomályosíták.“¹

De ha meg is adatott a hit az evangélium hőseinek, az nem azt jelenti, hogy mi azt minden további nélkül bírjuk. Nekünk ujból meg kell adatni, mert amíg nekünk nem adatik, nem ismerhetjük fel az evangéliumi hitet sem. Vagyis az egyéni inspiráltság feltétlenül szükséges ahhoz, hogy felismerjük a szentírás helyes értelmét. Ez az egyéni inspiráció pedig szintén felülről adatik kinek-kinek különböző mértékkel. „Kettő azért a dolog, kivel szentírásnak igaz értelmét találjuk: a Szentlélek és Istennek ígéje.“ A szentlélek, vagyis a lélek mélyén meghallott isteni sugallat az alapja a szentíráson való eligazodásnak. A szentlélek dönti el, hogy mi Krisztus beszéde és mi nem: „Kétségnélkül Szentlélek által leszünk Krisztusnak juhaj, melyek a hamisat az igaztól meg tudják választani és az írásnak igaz és tulajdon értelmét találni.“² Ezt a szentlelket minden keresztény megkapja. „Nincs senki oly keresztény, kinek az Isten annyi lelket nem adna, hogy a szentírásból meg nem érthetnéje, micsodák szükségesek neki idvességére“.³ Az üdvösség megismerésének második fontos tényezője a szentírás, amelyet a szentlélek inspirációja mellett kell olvasni s ahol mégis kétség támadna valamely rész értelmé felől, ott azt a régi módszert kell követni, amely a szentírás helyeinek egybevetéséből áll. De nem az atyák írásaihoz és a zsinatok végzéseikhez kell fordulni, hanem meg kell maradni szorosán a szentírás mellett. Ezt azért kell így csinálni, mert amiképen „az Istennek ígéje tökéletes és igaz és örökké megmarad, azonképen az emberek dolga bizonytalan és mindenkor sántikál, avagy ingadoz.“⁴ A szentlélek és inspirációja és a szentírás igéi mellett szükségünk

¹ Dávid F.: Rövid Magyarázat. Aij iv 4. oldal.

² Dávid F.: Rövid Magyarázat Pij lap.

³ U. o.

⁴ D. F.: Rövid Magyarázat Pij iv 4 lap.

van egy harmadik dologra is, ha csakugyan az üdvösségre vezető életigazságokat el akarjuk nyerni. Ez pedig nem más, mint az állandó könyörgés, imádság a szentlélek kitöltéséért. Ha ezt nem tesszük, akkor könnyen elbizakodunk és saját gondolatainkat tüntetjük fel az örök isteni igazságok gyanánt. Arra pedig nagyon kell vigyázni, hogy ez meg ne történjék. „Le kell tenni a saját tulajdon ítéleteket és be kell menni a szentírásnak olvasására és tanuljuk meg ezt, hogy az írásnak bizonyosságait erőszakkal ne vonjuk mi vélekedésünk értelmére.“¹

Az unitárius teológiának azt a tételét, hogy minden vallásos érzés és gondolat alapját végeredményben az inspirációban, vagyis az emberi lélekben megnyilvánuló isteni működésben kell keresni, azt Dávid Ferenc is felismerte, amikor azt hirdette, hogy egyedül a szentlélek képes arra, hogy szétválassa azt, ami isteni és ami emberi eredetű a mi lelkünkben: mikor a szentlélek „bennünk lakozik szabadon, az Istenek beszédét és annak magyarázatát megválaszthatjuk az emberitől és annak hamis magyarázatjától“.² Vagyis az isteni dolgokat csakis a szentlélek segítségével lehet felismerni, nem pedig józan ésszel, amint ezt a XVIII. század racionalizmusa hirdette. Dávid a józan észről, mint az üdvösségre vezérlő kalauzról nem tudott semmit, mint ahogy nem is tudhatott, hiszen a józan ész a vallásos érzést, a felső inspiráltságot nélkülöző emberek végső menedéke, amikor vallási kérdések magyarázatába ártják bele magukat teljesen illetéktelenül. Dávid pedig mélyen vallásos típus, aki mindig érezte lelkében azt a magasabb szózatot, melyről már Sokrates felismerte, hogy daimon, az-az istenség, a keresztény pedig mindig úgy mondta, hogy az Isten szentlelke. Jó lesz tehát kiküszöbölni Dávidnak lelki arcképéből azt a vonást, mely őt alaptalanul az ész prófétájának, a racionalizmus előfutárának vagy (horribile dictu) az első szabadgondolkodónak (Lessing) teszi meg. Saját írásai ennek a felfogásnak a legélesebben ellene mondanak.

Egy másik bizonyítéka vallásos lelkületének, amely az eddigieknél is hatalmasabb, gazdag érzésvilága. Állandóan remegő lélek az övé, amelynek rajongása és aggódása az üdvösség körül forog. „Gyönyörűséges és mennyei étel az evangélium a hiveknek szívében“³ kiált fel ez az állítólagos, érzésnélküli teoretikus. Az egy Isten

¹ Dávid F.: Rövid Magyarázat Q. iv.

² Dávid F.: Prédikációknak első része: Isten II. préd.

³ Dávid F.: Rövid Magyarázat C. iv.

uralmát is azért akarja visszaállítani, hogy a hivek szívében csak Ő és az egyetlen fia uralkodjék.¹

A romlás esztendei, mikor az Antikrisztus uralkodott a bánat esztendei voltak s mily túláradó örömmel beszél arról, hogy immár vége van a nagy bujdosásnak. Írásainak apokaliptikus hangja, amely egy nagy várakozás izgalmaitól terhes, mindig mélységes érzelmektől van színezve. Közel van az idő, amikor megszabadulunk az ördög csalárdságaitól „hogy örvendezhessünk a Krisztus ígéretében“² Mászor arról beszél, hogy Luther után ötven esztendő kellett ahhoz, hogy teljesen kitöltessék a szentlélek, mint Jézus feltámadása után ötven nap kellett az első pünkösdig. „Ennek az örömnök esztendeje (1567) is majd eljő minékünk is lélekben és akkor szabadulunk meg teljességgel az Antikrisztus fogságából“.³ És mily diadalmas öröm járja át lelkét, mikor így kiált fel folytonosan prédikációiban: Ledőlt a nagy Babilon és Krisztus győzött ellenségein! Így teoretikusok nem szoktak beszélni, csak azok, akiknek lelkét hatalmas érzések feszítik, öröm vagy aggodalom értékeszményeik beváltásán vagy meghiusulásán. Állandóan apokaliptikus jóslatok, prófétai jövendölések beteljesedésének vágatását érzi maga mellett. Érzi, hogy az ő idejében adatott meg „az új Jeruzsálem épülése, mely örömmel és igazsággal teli vala.“⁴ Ez az apokaliptikus hang, a jóslatok beteljesedésén való ujjongó öröm tölti el a Rövid Magyarázat egész második részét, mutatván, hogy ez a kis munka egy merő költemény, az érzések túláradó folyása, amely Dávid Ferenc 1565-ben történt boldog Istenre találásából született meg.

A prédikációiban sem szünik meg ennek a boldog Istenországának folyton visszatérő leírását adni. Egy helyen szinte önkivületben kiált fel: „Boldogok azok, akiknek ebben a birodalomban részek vagyon és kik ennek a hü fejedelemnek (Jézusnak) az ő vállain viseltetnek“⁵ Istenre és az ő Jézusára visszatalált embernek ujjongó öröme az, hogy végre bennük megtalálhatta élete értelmét.

A megváltottságnak, a beérkezettségnak, a boldog birtoklásnak gazdag érzésvilága állandóan ott remeg a tolla alatt, amikor

¹ Dávid F.: Rövid Magyarázat E. iij. iv.

² Dávid F.: Rövid Magyarázat Gij iv.

³ Dávid F.: Rövid Magyarázat Giiij iv.

⁴ Dávid F.: Rövid Magyarázat Jii. iv.

⁵ Dávid F.: Prédikációknak első része Jézus IV. préd.

hirdeti, hogy immár a sötétségből világosságra jutottunk és megismerhettük az Istent és akit elküldött: az Ur Jézus Krisztust. Akárcsak szellemi elődje János evangélista, ő is folyton ebben érezte a megváltás nagy tényét, hogy Jézus a világ világossága: aki őt követi, nem járhat sötétségben, hanem övé lesz az életnek világossága. Az érzelmes alaplelkületnek egy másik vonása, hogy folytonosan a Szentlélek hatalma alatt érzi magát, amely mint tűz járja át s folyton visszatér a tűzhasonlathoz. A szentlélek „miért hogy a mi kívánságunknak gonoszságit untalan koholván és égetvén, gerjeszti a mi szivünket Istennek *szerelemére* és kegyes életnek igyekezetére, ettől cselekedettől méltán neveztetik tűznek”.¹ Másutt a bűnt és a kegyeséget állítja szembe egymással. A bűn kívánságának tűzével szemben áll a szentlélek tüze, amely amaszt megégeti: „Ez az újtestamentumnak és irgalmasságnak tüze az ő Szentlelke, mellyel felgerjeszti szivünket és lelkünket, hogy *égyünk*; áldozatok megemésztő tüze, mely a Krisztust mienkké teszi; olyan mint a tüzes nyelvek pünkösdnek napján, az a tűz, melyről Keresztelő János írja, Krisztusról szólva, hogy ő tüzrel és vízzel keresztel.”² És a tűzhasonlatot folytatja tovább és a hasonlat folytonos bővítése mutatja, hogy őt is át meg át járta ez a tűz és részesévé tette a nagy élménynek, amely Istenről és az ő áldott szent fiáról szóló igazságban nyert kifejezésbeli alakot.

Lelkének egy másik vonása a határtalan bizalom az Istenben. Ez a vonása szintén mélyen az érzelemvilágban gyökeredzik. A gyermekies, semmit sem kételkedő bizalom minden időben alapvető érzelme volt a keresztény lelkületnek. Mikor a biztos halál elé megy és mindenki elhagyja, így szól vejeinek: „Jer fiam te légy mellettem. Az az Isten, akit tisztelék és akinek igazságáért küzdök, velünk lesz.”³ Könyveiben, mikor az Antikrisztus ellen küzd, mindig arra hivatkozik, hogy az Isten végzi a nagy munkát s Ő biztosan ki is szabadítja népét a fogságból. Egy helyen ez a bizalom a paroxizmusig fokozódik. Azt írja, hogy az Antikrisztus mellett nem bizonyított csodákkal az Isten, mert annak tudománya az ördög találmánya volt. De az új, megtisztult egyházért csodákat is fog tenni az Isten.

¹ Dávid F.: Rövid Magyarázat 0 iv 3. lapja.

² Dávid F.: Prédikációknak első része: Szentlélek III. pr.

³ Idézi Jakab Elek; D. F. emléke 234 l.

„Mikoron amaz evangélium tiszta leszen, melyet Krisztus prédikálott és az apostolok vöttek, fondálván azon az anyaszentegyházat, *lehetetlen dolog*, hogy az Isten az ő fiának igéreti szerint az ő mennyei tudományának bizonyosságára *mennyei jegyeket* is nem adna, amint szinte az apostolok idejében volt.“¹ Ez a bizalom tette képessé arra, hogy éveken át szembe nézzen az elítéltetéssel, amely nem váratlanul jött, hanem arra ő már előre készülődött. A martirok koronáját ő valósággal kivánta s ebben Isten kitüntető kegyelmét szemlélte. Békés Gáspárhoz írt könyvajánlásában² miután leírta, hogy hogyan dühösködnek ellene különböző ellenfelei, így kiált fel: „Vajha mi is valaha méltóknak találtatnánk arra, hogy részesei legyünk egykor Krisztus kinszenvedésének!“ Akiket az érzelem heve nem fanatizált, akik csak száraz teoretikusok, azok semmi esetre sem fogják ilyen érzelmi kilengésekre ragadtatni magukat. Éppen ezért szomorúsággal tölti el lelkünket, ha még unitárius szerzők is Dávidban az érzelem hiányát vélik felfedezni s holmi racionalis dialektika ürességéről és sivárságáról beszélnek.³ Ha valaki nem érzi ki Dávid munkáiból az érzés túlfűtöttségét és fanatikus hevét, az azt mutatja, hogy az illető olvasóból hiányzik ehhez az érzék. Ezen pedig segíteni nem lehet.

Éppen ilyen rosszul ható megállapítása az unitárius szerzőnek az, hogy Dávid Ferenc munkáiból (legalább is 1571-ig) hiányzott az erkölcsstani rész. Hogy Dávid Ferenc egyszerűen elfogadta a páli megváltást, de azzal sem sokat törődött.⁴ Ha azonban figyelembe vesszük azt, amit már korábban mondtunk, hogy t. i. Dávid Ferenc a János evangélista vallásos típusának vonásait mutatja minden tekintetben, akkor ez a vád még erősíti állításainkat. Ugyanis a johannita tipustól idegen a helyettes elégtétel gondolata, amely a páli erkölcsstan alapja. Pál szerint Krisztus keresztáldozata eleget tett az én büneimért s ha ezt hiszem, megigazulok. János szerint pedig Jézus ezt hirdeti „Ha ti megmaradtok az én beszédemben, bizonyjal az én tanítványaim vagytok: és megismeritek az igazsá-

---

¹ Dávid F.: Rövid Magyarázat Gijj iv 4 oldal.

² De Meditatoris Jesu Christi hominis Divinitate 1568.

³ Lásd Borbély István: A mai unit. hitelvek kialakulásának tört. 100 és 103 lap.

⁴ Lásd Borbély I.; A magyar unit. egyház hitelvei 37. l.

got és az igazság szabadokká tesz titeket,¹ Ez a jánosi ismeret szorosan összefügg egy érzelmi momentummal: a szeretettel. Csak aki ismeri az Atyát a fiu által, csak az szeretheti Őt igazán és csak az tudja az Atyában az összes gyermekeket szeretni. Az ilyen ember üdvösségre jut, az ilyen ember a világosság fia. „Bizony, bizony mondom néktek, ha valaki megtartja az én beszédemet nem lát halált soha örökké.”² Mig azok, akik nem ismerik meg az Atyát a fiu kijelentése által, azok nem is szeretik sem az atyát, sem a fiut, sem az embereket s így a sötétség fiaí maradnak. Az ismeret és a szeretet szoros kapcsolata van kihangsúlyozva Dávidnál is. Ezért hagyja figyelmen kívül a páli megváltás-tant, amely az ő lelkével egyáltalán nem volt kongeniális. De, hogy hiányzottak volna az erkölcstani elgondolások, az merőben alaptalan állítás. Van egy nagyszabásu erkölcstani munkája Dávidnak 1569-ből, amely teljesen igazolja azt a felfogásunkat, hogy Dávid az etikában is johannita volt és erkölcstani alapérzése a *tuláradó testvéri szeretetben* nyilvánult. Ez a munkája a „De Regno Christi” címü, amelyet Borbély is ismert s mégis leirta azt az állítást, hogy Dávidnak nem volt kiforrott sajátos erkölcstani felfogása.

A mű bevezetésében ezt írja Dávid: „Gyakran gondolkozván Krisztus ujjászülető országában a kegyesség és a szeretet művei csekély voltáról s a hivek meghidegüléséről, okát abban találtam, hogy *az embereknek Isten felőli nézetei tévesek.*” Aki nem ismeri fel, hogy az istenség lényege (logosza) a szeretet, az nem is tud szeretni. Az ismeret (hit) és a szeretet közti szoros összefüggés a tárgya a mű VII. fejezetének, amelynek címe is ez: Fides et Caritas. A kettő közül Dávid (a teoretikus?) a szeretetnek tulajdonítja az elsőséget. „Felségesebb szeretni, mint hinni... A szeretet állandóbb s mintegy jelképe a jövőnek, ahol egyedül ő lesz uralkodó. A hit a tökeletesség kezdete, a szeretet a legmagasabb foka.” Ez az utóbbi kijelentés világosságot vet a páli és jánosi teológia különbözőségére is. A hit a gyarló ember bizakodása, hogy Isten kegyelméből fölfelé juthat (Pál). A szeretet a beérkezett ember boldog istenbirása. (János). Ezt a jánosi boldog birtoklást fejezik ki a következők is: „A szeretet Isten s az Isten szeretet, amely a szentléleknek mint egy belétkömlése által minket fölgulyaszt... Miért

¹ János ev. 8. rész 31—32 v.

² János ev. 8. rész 51 vers.

mondatik Isten inkább szeretetnek, mint hitnek? Mert az isteni természet tulajdonsága (logosza) nem a hívés, de a szeretet.“ Neme-
sebb, felségesebb, Istenhez hasonlóbb a szeretet. Hogy is mondta János? „Az Isten szeretet és aki a szeretetben marad, az Istenben marad és az Isten is őbenne.“¹ Aki erre a szeretetre eljut, az a legmélyebb „ismeretet“ bírja ezen a világon. „Nagyobb ismeret kell ahhoz, hogy Krisztust szeressük, minthogy higgyünk benne... Mikor Krisztus tökéletes szeretetére eljutsz, mintegy elmerülsz benne, szived egészen övé, tőle függsz teljesen, sem félelem, sem halál el nem választ tőle... A szeretet természete, hogy belsőd megnyílik az előtt, akit szeretsz, minden akaratod *benne* él, mindenestől tetszik neked. A szeretet Krisztussal egyesít, betölt, tökéletesít... Nézd és szeresd őt, Krisztust, aki ilyenek mutatta magát, hogy szeretheted, mint atyádfiát, mint szószólódat Isten előtt.“²

„Szeretet a világ éltető lelke, a jók legfőbb kincse.“ Ebben az egy mondatban össze lehet foglalni a dávidi etikát, amelynek érzelmi alapja teljesen az evangéliumban gyökerezik s a korai keresztény irányzatok között a nagy szelidségről tanuskodó jánosi érzésvilággal tart rokonságot. Ha még most az nézzük meg, hogy Dávid etikai magatartásának egész életében mi volt a motivuma vagy a quietivuma, akkor nem férhet többé egy szó sem vallásos lelkületének megrendítő mélységeihez. A vallásos ember nem kicsinyes erkölcsi penderiából cselekszik, hanem azért, mert jelen van az Isten szentlelke őbenne. Amint már láttuk, Dávid folyton ennek a szentléleknek (kegyelemnek) a szükségességéről beszélt, amely nélkül semmihez sem foghatunk a vallási élet terén. Ő maga pedig annyira telve érezte magát a világosság lelkével, a pünkösdi tüsszel, hogy ezen folyton ujjongott. S mikor arra került a sor, hogy választania kellett a világosságról való lemondás vagy a halál között, ő minden habozás nélkül az utóbbit választotta. Teoretikumokért, elméleti megállapításokért, dogmák racionalis fogalmazásáért senki sem adja életét, ha azok nem jelentenek új élményt, új értéket számára. Amikor elítéltetése küszöbén volt, csak egy szavába került volna s Blandrata megmenti őt, de ő azt a szót nem ejthette ki s csak ezt mondta az olaszoknak: „Eredj, eredj! végezd be, amit elkezdettél!“³

¹ 1. János 4. rész 16. v.

² Dávid F.: De regno Christi Q iv 4—5 lap

³ Jakab Elek: D. F. emléke 237 l.

Noha évekkel annak előtte látta lassu bekerítését, de az üzött, nemes vad semmit sem tett, amivel vadászainak mohóságát fékezte volna. Ennek ugyanis nagy ára volt: le kellett volna mondania a lelkében élő istenségről, a szentlélek kegyelméről. S erre nem volt képes. Cselekedeteinek minden motivuma és quietivuma ez a belső hang maradt, a lelkiismeretnek, a szentléleknek hangja, amelyet előbbre tett, többre tartott a szomorú halálnál. Az Erasmusok, a homo pro se-k csendes menedékről álmodoznak, ahol élhetnek elméleti kedvteléseiknek s ha valakinek elméletük nem tetszik, elteszik azt jobb időkre, de életük kényelmét felzaklatni nem engedik. A Dávidok a hősök fajtájából valók, akik foglyai Istennek s inkább meghalnak, semmint hogy a lelkükben lakozó istenséget elhallgattassák. Nagyobb ellentétet, mint Erasmus és Dávid, lehetetlen elképzelni.

Dávid Ferenc lelkének számos vonása kétségbevonhatatlanul bizonyította eddig is, hogy tisztán a vallásos ember típusához tartozott, de lelkének még egy titkos kamrája zárva áll. Viszonya a hatalomhoz, az elsőségérzéshez nincs tisztázva. Nyissunk be ide is, hadd lássuk az itt feltáruló új és sajátságos csodákat.

A vallásos hősöknek közös tulajdonságuk, hogy magukat kegyelembe fogadottaknak, világosan látóknak érzik s éppen ezért kötelességüknek tartják, hogy embertársaikért, akik rendesen kevesebb ajándékkal birnak, a végletekig harcoljanak. A karizmatikus ajándékokat a vallásos hősök nem „élvezik“, hanem azok számukra harcot jelentenek, amelyben ők mint vezérek, leghamarabb veszthetik el még földi életüket is. De a küzdelmet mégis folytatják, mert erre kötelezi őket az elsőség, amely nekik fogságot, értékesményeikkel szemben roppant lekötelezettséget jelent.

Dávid Ferenc éppenugy, mint az összes elhívott lelki vezérek magát az isteni igazság bajnokának érezte, nem pedig a saját gondolataiért küzdő férfiúnak. Ezért sohasem magáról beszél, hanem Isten munkájáról, ha nehéz küzdelmeiről emlékezik. „Szokás a világban, hogy valamikor Isten az ő igéje tisztítását elkezdi, szidalmaztassék igazsága. A próféták, Krisztus és az apostolok ellen is afféle kiáltás volt, hogy a békesség és egyenesség megrontói, am azok okát Krisztus szent Jánosnál a 3. részben, nem az ő igéiben, de inkább az emberekben lenni állítja, midőn így szól: A világosság a világra jött, de az emberek inkább szerették a sötétséget... Az igazság most sem megy elő háborúság nélkül mert a sötétség

gyermekéi fogvatartják a hitetleneket s mindjárt feltámadnak, ha az igazsággal annak országát kezdik ostorozni.“¹ De hiába az ellenfél rontása, mert Dávid meg van győződve, hogy ő az Isten igazi bajnoka. És Isten közbe fog lépni érte, mint hajdan Izraelért közbelépett, amidőn azt ellenfelei folyton támadták. „A mi előmenetelünket is sem a gyalázás, sem kard, sem semmi Antikrisztus feltartóztatni nem fogja, mert az igazság hatalmas világa immár ajtónk előtt van s Isten az ő művére segedelmét adja.“² Prédikációiban így buzdítja hallgatóit. „Győzd csak elvárni, hidd el, hogy Isten az ő igéjének együgyü (egyszerü) voltát megoltalmazza.“³

Mi által lesz ez egyes ember az isteni igazság hordozójává és hőségévé? Erre Dávid is éppennygy felelt, mint minden keresztény, aki a saját életét teljesen az Isten kezébe érezte; „Mint a szél láthatatlanul izgat és feltartóztatás nélkül mozgat mindeneket, ugy az Isten is hatalmának láthatatlan ereje által indítja meg azok szivét, kiket Ő szent fia által magának választott.“⁴ S ha az elhivatás-szerű munkában akadályokra talál, ő is vallja, a keresztény vértanukkal együtt: „Mi tisztünk az Ur akaratának betöltésére, tudományának dicsőségéért minden veszedelem elhordozására lészen lenni.“⁵ Az Isten által történt elhívás átérzése, oly roppant erőt kölcsönöz az elhivottaknak, hogy készek Istenért akár az egész világgal szemben is helyüket megállani. „Akármint erőszakolja a dolgot a világ, nyilvánvalóvá fog az előtte lenni, hogy az Isten csak egy.“⁶ Így kiált fel Dávid, amikor már bizonyos volt felőle, hogy mindenki ellene fordult, de az Isten ott élt szívében. Ugyanakkor, mikor a kegyelembe fogadott keresztények magukat Isten bajnokainak tekintik, ugyanakkor meg vannak győződve arról is, hogy ellenfeleik sötétségben járnak. És ez nem is lehet másképen. Aki előtt a legteljesebb igazság megnyilatkozik, az kénytelen látni az árnyba borult területeket is, amelyeken még nem sütött fel Isten napja. „Oh mély-

¹ Dávid F.: Rövid Utmutatás. Idézi Jakab E.: i. m. 100 l.

² Dávid F.: De vera et falsa. . . . liber secundus. Idézi Jakab E.: i. m. 92 l.

³ Dávid F.: Prédikációknak első része: Jézus XIII.

⁴ Dávid F.: Prédikációknak első része: Szentlélek I.

⁵ Dávid F.: Refutatio Scripti Petri Melii. Idézi Jakab E.: i. m. 134 l.

⁶ Dávid F. utolsó prédikációjának (1579. márc. 27.) főgondolata. Idézi Jakab E. i. m. 232 l.

séges lelki sötétség! Világosság Atyja! Szánd és szabadítsd meg e vakságban sinylődőket a Te szerető szent fiad által!"¹

Mondhatná valaki, hogy az elhivottaknak ez az oldala a legveszélyesebb, mert ez a szellem, az ellenfél igazságának kétségbevonása vezetett annyi háborúra, vallási gyűlölködésből eredő üldözésre. Annyi bizonyos, hogy szellemi irányzatok mindig harcban kell, hogy álljanak egymással, mert ahol nincsen harc, ott élet sincsen. Az ellenvetés csak akkor jogosult, ha a szellemi harc helyét durva öldöklés, üldözés, erőszakoskodás veszi át. De addig, amíg ez az evangelium-ellenes magatartás be nem következik, addig mindig jogosult, sőt kötelességszerű a harc az igazságokért, életünk eszményeiért.

Dávid Ferenc magatartása az ellenféllel szemben teljesen szellemies volt. Nem ismerte az erőszakoskodást, amit sokan úgy magyaráztak, hogy ő a „felvilágosodás“ türelmességének előfutára volt. Ez azonban óriási történelmi tévedés. Ugyanis a felvilágosodás türelmessége hitközömbösségből származott. Minden felvilágosodás a vallási-érzelmi elemek háttérbeszorításából áll s a racionálnak, a puszta észnek előtérbe jutásában jelentkezik. A racionalista, felvilágosodott embernek nincs abszolút igazsága, amelyért élni-halni kész, számára minden igazság jó, mert úgy sem az a fontos, hogy igazság legyen az, hanem csak az a fontos, hogy az ember annak fogadja el. Ez a praktikus „hinni akarás“ (will to belief) az újkor racionalizmusának terméke, akármennyire is ellentétben látszanak állni. Ebből az újkori észjárásból sohasem születik meg az az elszánt, Istenbe épült, igazságaiért harcolni és halni kész embertípus, amelynek sorába tartozik a mi Dávid Ferencünk is. S ha ő mégis, minden meggyőződése s az igazság felől táplált nagy bizonyossága ellenére is türelmes volt, annak oka egészen másutt keresendő. Még pedig olyan téren, amelyre eddig alig vetettek fényt: *gondolkodásának metafizikai mélységében*. De egyáltalán nem egyeztethető össze a felvilágosodás szellemével, amely gyökeresen metafizika-ellenes.

A Rövid Magyarázat utolsó részében fölveti Dávid Ferenc azt a kérdést, hogy hogyan áll fenn a sokféle nézet mellett mégis egy és abszolút keresztény igazság: „Valamikor az Urnak egyházában visszavonások és különböző értelmek támadnak az tudományban, sokakban kételkedés támad az igazi anyaszentegyházról,² hogyha va-

¹ Dávid F.; Refutatio Scripti Petri Majoris.

² Bölcséleti nyelven szólva: „az egyetlen abszolút igazságról“.

gyon-e valami igaz anyaszentegyház, avagy nem... Hasznos dolognak véltük ennek okáért lenni, hogy megmutassuk ezt, noha lesznek efféle visszavonások az anyaszentegyházban, mindazonáltal vagy on és még nem szűnik lenni az igaz anyaszentegyház.“

Már az őskeresztény-egyházban is voltak az igaz tantól eltérések, de Pál apostol is már abban bizott, hogy az Urnak ama nagy napja tűzzel fogja megpróbálni az igazi tant, miközben a hamisat elégeti: Az emberek mindig az egyszerű evangéliumban hittek s csak a pápai doktorok toldották hozzá a sok emberi találmányt. De most az Urnak napja megnyilatkozott s tűz fogja megemészteni a hamis tudományt. De ez nem történik hirtelenséggel, hanem lassú fejlődéssel. S ennek a fejlődésnek *szerezője* nem az ember, hanem az Isten. „Ha Istennek lelke minket mindjárt megszállana, teljeséggel újonnan születhetnénk, kétségkívül nem jutnánk üdő szerént (lassanként) eképen az hitnek minden cikkelyeinek igaz értelmére az ilyen nevedésekkel (gyarapodással, fejlődéssel.) De miért, hogy az hit Istennek ajándéka, ő adja az mennyit kinek akar adni és mikor, ha a tusakodásokért és az értelemben való külembezésnek mivoltáért tagadjuk lenni Istennek egyházát, azt kell mondanunk, hogy az Izrael népe között nem volt az igaz anyaszentegyház, miért hogy annyi sok szeretre szakadtanak vala Krisztusnak eljövételének előtte.“¹ Ezekből a sorokból láthatjuk, hogy Dávid bizonyosra vette, hogy neki Isten az abszolút, egyszerű, evangéliumi igazság megpillantását adta meg, de azt is látta, hogy Isten ezt az ajándékot nem mindenkinek adja meg, hanem csak lassan-lassan, fokról-fokra (üdő szerént) emeli az embervilágot s kinek-kinek annyi hitet ad e fejlődés folyamán, amennyit akar. Hogy az ajándék különböző nagyságának mi az oka, azt Dávid nem tudta, de mi sem tudjuk, mert ez egyike az emberi élet legnagyobb titkainak, amelybe mint Istennek akaratába csak belenyugodni lehet. Aki tehát ez ellen az isteni elhatározás ellen hadakozik s az embereket *kényszeríteni* akarja az abszolút evangéliumi igazság elfogadására, az az Isten ellen száll harcba. Ezért nem szabad másokat hitük miatt üldözni, ezért kell türelmesnek lenni, hiszen Isten ugy is gondoskodik majd előhaladásunkról, csak mi hirdessük a tiszta evangéliumot, tegyük meg, amit Isten reánk bizott s a többit bizzuk ő reá. Ez az Isten akaratában való megnyugvás az igazi forrása Dávid Ferenc türel-

¹ Dávid F.: Rövid Magyarázat P. iv.

mességének. „Bizzatok én meggyőztem a világot“ mondja Jézus János evangéliumában s ez a bizalom elveszi minden türelmetlenség élet és hüvelybe dugatja az üldözésre kirántott, villogó kardot. Ennek a vallásos bizalomnak természetesen semmi köze nincs a hitközöm-
bösséghez, a minden-mindegyhez, amely a felvilágosodás türelmesség elvének alapja.

Miután megmutattuk Dávid Ferenc lelkének vallásos vonásait, hátra van, hogy megmagyarázzuk, miképen lehetséges az, hogy egy „megvilágosodott“ próféta a megvilágosodás után is még változásokon megy át s a hitet állítólag egy újabb hittel cseréli fel, amint azt Borbély István állítja Dávidról,¹ amikor Dávid unitárius vallásában két periodust különböztet meg: *a)* a Serveto-hitü korszakot s *b)* az u. n. tiszta unitarizmus korszakát.

Borbély István tanulmányai során Dávid Ferencet soha nem vizsgálta lélektani alapon, hanem csak a külsőt, a szókat, a kifejezéseket nézte. Ezen az alapon nagyszerűen megírhatta Dávid szimbolum (dogma) alkotó tevékenységét, de egyáltalán nem tudott számot adni arról a titokról, ami pedig a vallásos élmény lényege: a szimbolum mögött rejtőző értékeszményről. A vallásban három elem fonódik össze: két teoretikus jellegű mellékaktus és egy vallásos jellegű főaktus. Az ész nyujthat egy bizonyos világnézetet, mely értékmentes. Erre az alapra épül a vallásos aktus, amikor az egyén világnézete s vele kapcsolatosan az egyén élete „végső értelmet“ nyer. A világnézeti alapnak és az értékelő érzelemnek (hitnek) egymásra találását követi a kifejezés, ami megint racionális művelet Borbély István csak ezt az utóbbit kutatta s ennek változásából visszakövetkeztetett arra, hogy az előbbi kettőben is változás történt. Ez pedig a legnagyobb tévedés, amelyből Dávid Ferenc lelkületének félreismerése következett.

Dávid Ferenc lelkében az élete jelentőségét meghatározó megvilágosodás 1565-ben történt meg s az ekkor nyert nagyszerű vallásos értékrendszeren semmi változás nem történt később sem. De köztudomásu, hogy az értékek kifejezése mily nehéz, a misztikusok azt mondják, hogy lehetetlen. A kifejezéssel gyötrődött Dávid Ferenc élete végéig anélkül, hogy értékeszményeiben, vallásos élményeiben csak egy vonalnyi változás is történt volna. Dávid 1565-től kezdve az evangéliumi unitarizmusnak volt a hive s élete utolsó leheletéig

¹ Borbély I.: A magyar unitárius egyház hitelvei 83. l.

az is maradt. Ennek az evangéliumi unitárizmusnak volt egy nehéz pontja, t. i. annak a *kifejezése*, hogy ki volt Jézus. Jézus értékét az unitárius hitrendszerben a legpompásabban egy elhunyt angol teológus fejezte ki s ez így hangzik: „Jézus nem Isten, Isten nem Jézus; hanem Jézus isteni és Isten tudományának dicsőséges fénye tündöklék Jézus arcán.”¹

De amíg erre az adékvát kifejezésre eljutottunk, addig sok kifejezést kellett végigpróbálni ugyanannak az élménynek a szimbolizálására. Dávid teljesen a fent kifejezett élményt élte át 1565-ben, de ennek leírása hátralevő életében folytonos törekvések és gyötrődések tárgya volt. Azt, hogy Jézus nem Isten, azt Dávid Ferenc is látta az evangéliumból. Ezt fejezte ki azzal, hogy más a pápa Krisztusa és más az ő evangéliumi Krisztusa. „Az ige, a Krisztus ember, mert emberi módon született, nem mint a pápa Krisztusa második személy és az Atyától született. 1569 évvel ezelőtt született és nem mint a pápáé, melynek nincs napja, esztendeje, ideje.”² Ugyanott írja tovább, hogy az ő „Krisztusa megfeszítettet, de a pápáé nem, mert az pápa Krisztusa szenvedhetetlen.” Ebből világosan kitűnik, hogy Dávid 1570. előtt épen úgy embernek tartotta Jézust, mint 1579-ben. Hogy Jézus nem Isten, ezt a negatív tételt 1565 óta állandóan vallotta Dávid,³ de azt, hogy „isteni“ azt kifejezni nem tudta másképp, mint úgy, hogy az Isten szót állitmányképen alkalmazta. Jézus a maga alanyi, személyi mivoltában nem Isten, de mint jelző mégis állítható róla, hogy ő Isten, mert ő az istenségnek emberi tükörképe. „Ha azért az Krisztus istenségéről kérdezkedél, értsd meg, hogy más *istenség* nincsen, hanem az Atyáé: sem idő szerint való istensége nincsen, hanem az Atyának istensége lakozik őbenne teljességgel.”⁴ Egy más helyen ezt olvassuk: „Sőt azt mondom, hogy valaki a Krisztust igaz Istennek nem vallja lenni, átkozott legyen.” És mégis ezt a Krisztust ő embernek tartotta, csak hogy olyan

¹ „Jesus is not God; God is not Jesus, but Jesus is divine and the glory of the light of the knowledge of God shines in the face of Jesus.“ Cyrill Flower cikke A. Hall által szerkesztett könyvben: *Aspects of Modern Unitarianism* 91. lap.

² Dávid F.: *Prédikációknak első része: Jézus* XI. pr.

³ Ennek ép az ellenkezőjét hirdeti Borbély István: *A magyar unitárius egyház hitelvei* 26—27. és 32. l.

⁴ Dávid F. *Prédikációk: Isten* VI. pr.

embernek, aki az Isten képét teljesen hordozza itt e földön. Épen azért felette tisztelendő, amit máskép nem tudott kifejezni Dávid Ferenc, mint hogy imádandó.“ Ha meg akarod Istenedet ismerni, tekints Krisztusra, kiben minden gazdagságát megtalálhatod, mert a láthatatlan Istennek tüköre.“¹ Másutt ezt olvassuk: „Az Atya Isten Krisztus által láttatik és esmertetik. Ezt az Atya Isten úgy végezte és ebben az tükörben akarta önne magát megmutatni és megismertetni.“² Vagyis Jézus munkája és rendeltetése szerint viseli Isten képét, nem pedig önmagától, mint maga az Atya Isten. „Szállj be az egész derék szentírásba valamennyi nevezetit találod az Krisztusnak az írásba, mind tisztiról adattak.“³ Vagyis Dávid Ferenc az Isten szóval, mint állitmányi kiegészítővel (jelzővel) azt akarta kifejezni, amit mi úgy mondunk: *isteni*. Jézus isteni: ezt az egyszerű tőmondatot az akkori teológiai szaknyelv fogyatékosága miatt képtelen volt megszerkeszteni. De folyton ekörül gyötrődik tiszta kifejezésre vágyó lelke. Ezerszer megpróbálta kifejezni, de még akkor sem sikerült. Mikor megtámadták, hogy két Istenben hisz, megható olvasni, hogy hogy bajlódik a nyelvvel, amely nem enged és nem adja át magát készséges eszközül. „Maga az istenség csak az Atyáé, miképen az Atya is csak egyedül önmagától való Istennek nevezetik a Szentírásban. De ami Urunk Krisztus Jézusban nem az az istenség lakozik, hanem annak az istenségnek teljes volta... Az istenségnek teljes voltát mondom lenni, azaz erőt és hatalmat, mellyel a rettenetes nagy kínt és halált szenvedte és vérét a keresztfán kioltotta.“⁴ Nyilvánvaló, hogy Dávid Ferenc a Jézusban levő szellemi nagyságot más szóval nem tudta kifejezni, mint azzal, hogy Isten, mert a szentírás csak ezt a kifejezést ismerte, de a szentírás is mindig hozzátette, hogy máskép érti az Isten szót, ha Jézusról és az emberekről van szó, mint ha az Atyáról.⁵ Ha a 82. zsoltárban maga az Isten nevezi az embereket isteneknek, akkor Dávid sem tartózkodhatott attól, hogy Jézust e jelzővel illesse, de amint az emberekről nem gondolható, hogy alanyilag istenek, épen úgy Jézusról

¹ Dávid F. Prédikációi. 129. 1.

² Dávid F. Prédikációi: Isten II. pr.

³ Dávid F. Prédikációi: Jézus VII. pr.

⁴ Dávid F. Az egy Atya-Istennek 30. 1. Idézi Borbély: A mai unitárius hitelvek 68. 1.

⁵ Lásd János evangéliuma 10. rész 34—36. v.; 82. zsoltár.

sem. S ami pedig Jézus imádását illeti, ebben sincs semmi változás az 1565. évi élmény után. Dávid mindvégig a tanítvány hódoló alázatával és rajongásával állt az ő Jézusa előtt. Jézus „dicsérendő Isten örökké, kit imádunk és ápolgatunk“ (csókolunk) írja megható szeretettel 1567-ben. „Krisztus valósággal a mi életünk és feltámadásunk, mivel benne bírjuk életünk és feltámadásunk bizonyosságát és zálogát“ írja 1579-ben.¹ Krisztus az én életem! ez a hitvallás nem épen olyan tisztelet-é, mint az, amelyet a fejletlen kifejezés még 1567-ben imádatnak mondott. Jól jegyezte meg egy angol teológus, hogy az imádatnak a mindennapi nyelvben két jelentése van: a) jelenti az adorációt, amely egyedül Istent illeti meg, b) de jelenti az erőnek, a nagyságnak az emberi lélekből fakadó mély tiszteletét is. És ebben az értelemben Jézust mód felett megilleti a tisztelet és ezt az unitáriusok is kifejezhetik, mint ahogy ki is fejezik imáikban.²

Az adoráció csak Istent illeti meg, ezt a tételt ilyen szabatosan Dávid Ferenc 1565. után rögtön nem tudta kifejezni, de hogy a második értelemben Jézust 1579-ben is „imádta“, azaz hódolattal tisztelte, abban soha senki kételkedni nem fog, aki Dávid írásait olvassa.

1565 és 1579 között nincsen semmi ellentét, köztük nincs élménybeli különbség. *1579-ben is Dávid számára az Isten képe Krisztus maradt, akiben látta és szemlélte sorsát és titokzatos jövőjét.* Ugyanaz a szent odaadás Isten ügyéért, ugyanaz a bizonyosság, hogy ő az egy Isten hirnöke, ugyanaz a rajongó tisztelet a megfeszített Krisztus iránt, ugyanaz a lángoló szeretet az evangelium örök igazságaival szemben; ezek az örökegy és örökké szent érzések töltötték be Dávid Ferenc lelkét a nagy fordulattól (1565) egész haláláig. „Miképen a kenyér erősíti és táplálja az testet, azonképen az Krisztus a mi lelkünknek kenyere és élete.“³ Ez az érzés volt életének alapja, ezért küzdött, ennek tisztaságáért irt, beszélt, fáradozott s végül ezért a legfőbb eszményért vértanu halált szenvedett. Aki így szerette az ő Istenét és annak szent fiát, annak az emlékét nem lehet meghamisítani, nem lehet feketét mon-

¹ Dávid F.; De dualitate. Idézi Borbély István; A mai unitárius hitelvek kialakulásának története 102. l.

² Freedom and Truth című kötetben (1925. London) S. H. Mellone Unitarian christianity in the twentieth century 62. lap.

³ Dávid Ferenc: Prédikációk. Jézus VII.

dani, ahol fehéret mutat az elénk tartott kép, az örökszép emberi lélek.

Itt van az ideje és most van az az óra, amikor Dávid Ferencet ki kell szabadítanunk a multak ködéből és az utána következő századok félreismeréséből s őt, mint az evangéliumi világnézetnek: „a tiszta“ unitarizmusnak képviselőjét a tisztelettel körülvett igazságnak magas piedesztáljára kell állítanunk.

V.

Mit jelent hát ez a hős, ez a XVI. századbeli ember minékünk, a XX. század szenvedő embereinek? Tud-e még ma is valamit mondani nekünk, kik oly sokat próbáltunk s oly sokban csalódtunk? Az a meggyőződésünk, hogy a körülöttünk szétbomló világba csak az evangélium, még pedig a dávid-ferenci szellemben újjáéledt evangélium fog új értelmet, új értékeszményt hozni. Ugy érezzük, hogy Dávid Ferenc előképe az eljövendő vallásos embernek, akinek elméje fejlett, de ezért szive nem hogy hűvösebben dobogna, de annál forróbb, annál hevesebb.

Vessünk még egyszer egy pillantást arra, amit korábban mondtunk, hogy Dávid Ferenc értékét a teljes egészében lemérhessük. Minden vallás három elemből tevődik össze: egy intellektuális alapból, amelyet nevezhetünk világnézetnek is, azután egy érzelemből, amely a világot egy Magasabb Valósággal hozza összeköttetésbe, nevezzük ezt az érzelmet hitnek¹ s végül az intellektuálisan alapozott érzelem szavakban történő kifejezéséből, nevezzük ezt a hitelvek (dogmák) rendszerének. Szóval minden vallásban két emberi tevékenység ölelkezik: az ész (világnézet, kifejezés) és az értékérzés. A vallásnak sajátos jellegét azonban a második tevékenység adja meg. S ez azt jelenti, hogy lehet bármilyen világnézeti alapon ab-

---

¹ Megjegyezni kívánjuk, hogy a hitnek két értelme van a mindennapi beszédben a) az itt jelzett szorosabb értelmű hit a vallási aktus szive, b) a tágabb értelemben használt hit az, amely már az intellektuális világnézettel való összeszövődésből áll elő. Az előbbi a formális hit, az utóbbi a materiális, tartalmi hit.